

שלום על ישראל – בקיסרי של ארץ-ישראל ובגלות תיסאליה

מאת משה שובה

לפני שלוש שנים בקירוב רכשתי שבר של כתובת יוונית עברית בקיסרי של ארץ-ישראל. אבן השיש היא אפורה-לבנה, והיא פינתו התחתונה הימנית של לוח. ניכר באופן ברור בשבר שצדדיו הימני והתחתון שלמים הם, בו בזמן שעבריו העליון והשמאלי שבורים. עביו של שבר הלוח 2.5 ס"מ, גבהו 12.5 ס"מ, רחבו—למעלה 7 ס"מ ולמטה 4.5 ס"מ. גבהן של האותיות העבריות הוא למן 2.5 ועד 4 ס"מ, זה של היווניות 1.5 ס"מ (ר' לוח ה', ציור 1).

וזה החקוק על השבר:

HN	ובתעתיק אגב השלמה:	ἄμ ήν
של		שלום על ישראל
אל		אל.

אפשר לחשוב את ההשלמה לוודאית למדי. האותיות HN הן סוף שורה ואין להעלות על הדעת שנחקק אחריהן עוד דבר-מה. מתחת ל-אל נמצא שטח חלק. מכאן שיש לראות בברכה זו את סוף הכתובת. האותיות העבריות הן גדולות למדי בהשוואה אל היווניות. לפי ההשלמה אפשר לחשב את ארכן של השורות ואת רחבו של הלוח בקירוב. רחבו היה 24 ס"מ בקירוב.

כתובות יהודיות מקיסרי אין מספרן גדול כלל, ועל אחת כמה וכמה כתובות הכתובות גם עברית. בכתובת אחת נמצאת המלה שלום בלבד¹, ובאחת שלום ען² ישראל³. שריד של עוד כתובת עברית, השייך לקיסרי, נמצא בחפצי-בה³. המלה אמן מצוייה כאן בפעם הראשונה בקיסרי, אך אני יודע עוד כתובת מקיסרי, שעדיין לא נתפרסמה, המעידה על שימושה של המלה הזאת במקום בכתובות קברים. בדרך-כלל הנוסחה הזאת רגילה ומצוייה בין בארץ-ישראל ובין בחוץ-לארץ. למשל ברומא היא מצוייה פעם על לבינה, הסוגרת כן⁴, פעם על לוח שיש⁵; ופעם היא מצוייה בגאליה (בנרבונה); אמנם, בכתובת מן המאה ה'ז⁶.

בקשר אל ברכה זו יש לעיין בברכה הידועה רק במצבות מן העיר לאריסה שבתסיסליאה בלבד. בעיר זו נשתמרו כתובות יהודיות ובאחדות מהן מצוייה ברכה מיוחדת במינה, שמקומה תמיד בסוף הכתובת, וזו לשונן:

Ἄρημὸν Τίτιανού. τῷ λαῶ χαίρειν א'

1 ר' ספר היישוב א', א', ע' 150, מס' 66. 2 ר' שם, מס' 71.

3 ר' יוסף ברסלבסקי, קברות משפחה עברים בחפצי-בה, קובץ החברה העברית לחקירת

ארץ-ישראל א', ספר ב', ע' 141 ואילך.

4 ר' Frey, CJS I, No. 293.

5 ר' שם, מס' 397. 6 ר' שם, מס' 670.

7 ר' שם, מס' 700. פריי טועה כשהוא מפרש *femme de Titianos*. כמוכן, היא בתו, כמתברר

- .⁸ Μαρία Ἰούδα, Λεοντίσκου δὲ γυνή. τῷ λαῶ χαίρειν ב'
 .⁹ Ζώσιμος Φιλιπᾶ. λαῶ χαίρειν ג'
 .¹⁰ Θεοφίλα, Σελεύκου γυνή. λαῶ χαίρειν ד'
 .¹¹ Μένανδρος Μενάνδρου. τῷ λαῶ χαίρειν ה'
 .¹² Λεύκιος Κοΐντου. τῷ λαῶ χαίρειν ו'
 .¹³ Νεικόλαος Σελεύκου. λα[ῶ] χαί[ρ]ειν ז'
 .¹⁴ Κέκοῦνδος Κεκούνδου. τῷ λαῶ χαίρειν ח'
 .¹⁵ — — — — — τῷ?] λ[αῶ] χαίρειν ט'

כאן מובאת רק קבוצה אחת מבין כתובות לאריסה. נשתמרו עוד שלוש כתובות קבר מאותו המקום, שאין ברכה זו מצוייה בהן. והן אינן נבדלות מכתובות יהודיות אחרות שנמצאו במקומות שונים בעולם. מקימי המצבות מברכים בסוף הכתובות את העם, בין בצירוף מלת τῷ ובין בלעדיה. הברכה ניתנת להיתרגם: לְעַם שְׁלוֹם או: לְעַם שְׁלוֹם. לא יקשה להכיר במסווה הנוסח המוזר ובלתי־הרגיל הזה את מקורו העברי: שלום על ישראל, שבתרגום יווני צריך היה להיהפך לדטיווס. המקור נשקף אלינו ביחוד מן הנוסח שבלי מלת המין, שהוא קרוב עוד יותר לעברית. באיזו מידה מבודדת נוסחה זו באפיגראפיה היהודית של אירופה תוכיח שימת־עין במפתח של פריי. היא אינה נמצאת אף פעם אחת ובשום מקום אחר מלבד המקרים הנ"ל.

מה בעצם תכנה של ברכה זו? מי הוא ה־λαός? העם כולו? הברכה הנהוגה בצורתה העברית: שלום על ישראל, אפשר לפרשה כהבעת תפילה ומשאלה הנוגעת לגורלה של האומה לרגל פטירתו של הנפטר. אין לראות בה דווקא רמז לעולם הבא. ידוע כמה נדירים הם רעיונות הנוגעים לחיי עולם בכתובות הקברים הרבות מימי בית־שני¹⁶. יש להניח שבברכה משתלבות הרגשות פרידה מן הנפטר עם תפילה לשלומה של הקהילה המצומצמת, שאתה נמנה הנפטר, וככל קהל ישראל כולו. בתרגום השבעים משמשת המלה λαός ברוב המקרים תרגום המלה: עם, ופעם — תרגום: קה¹⁷. המלה נמצאת בכתובת יהודית אחרת מיוון, היחידה המעידה על קיום קהילה יהודית במאנטיניאה שבארקאדיה¹⁸. וזו לשונה:

(8 ר' שם, מס' 701; פריי אינו מפרש את הכתובת אל נכון. יש להבינה: מרים (בת) יהודה, והיא (δέ) אשת ליונטיסקוס. מעניין שבמקרה זה בא אחרי הברכה המסיימת עוד הכסמטר בסגנון המקובל בכתובות היווניות שבו מאחלים אושר לקורא הכתובת. חרוז זה הוא סימן מובהק של טמיעה במנהגי עם־הארץ.

(9 ר' שם, מס' 702. (10 ר' שם, מס' 704.

(11 ר' שם, מס' 705. (12 ר' שם, מע' 706.

(13 ר' שם, מס' 707. (14 ר' שם, מס' 708.

(15 ר' שם, מס' 699; ראשה של הכתובת מקוטע מאוד, ואי־אפשר לנסות להשלימה לפי מה שנשתמר. כן ספק הוא אם היתה מצוייה שם המלה τῷ, הואיל ואין לדעת כמה אותיות חסרות בראשי שורות ובסופיהן.

(16 השווה מאמרי בספר־הזכרון לקליין—גולאק, ע' 187 ואילך.

(17 אף־על־פי שיש הבדל גדול בין נוסח המטורה ונוסח תרגום השבעים במלכ"א י"ב, ג', ברי

שהמלה קהל תורגמה בנוסחת ה־Vaticanus ב־λαός; ובהי"ב ל', כ"ד פעם ב־λαός ופעם ב־ἐκκλησία.

(18 ר' פריי, כנ"ל, מס' 720.

Ἀὐτὸς(ἡλίου) Ἐλπίδους	אורליוס אלפידיוס,
πατὴρ λαοῦ	אבי העם
διὰ βίου δῶρον	כל ימי חייו, את מתנת
το <ῶ> προνάου	הפרונאוס
τῆ συναγωγῆ.	של בית-הכנסת

המנדב, שהיה ארכון הקהילה וקיבל את תואר הכבוד אבי העם, נותן לקהילה מתנה. הוא בונה את הפרונאוס, העזרה שלפני בית-הכנסת. מה פירוש λαοῦ כאן? συναγωγή בכתובת זאת פירושו בית-הכנסת עצמו; דבר זה ניכר מן הניגוד לתואר הראשון שניתן למנדב. כי הוא לא נקרא כרגיל σιναγωγῆς πατὴρ. אמנם, תאר זה πατὴρ-λαοῦ אין לו חבר בשורת תארי הכבוד הניתנים לנכבדים מבין ראשי הקהילות (היהודיות) 19). כידוע עדת בית-הכנסת אינה מזדהה עם הקהילה, אף-על-פי שלפעמים מתקרב המונח συναγωγή, לפי תכנון בשימושה החי של הלשון, להוראה זו 20). התאר, πατὴρ λαοῦ המצוי במנטיניאה בלבד, ואף-על-פי שכוונתו כנראה לקהילה המקומית, עלול להישמע בו מעין רמז ליהסו ש' נושא תואר זה לעם כולו 21). עוד נמצא λαός בכתובת קבר יהודית מהייקראפוליס שבפריגיה 22): Ἰουδαίων [λα]οῦ Ἰουδαίων, אספא מקהילת (או מעם) היהודים 23), ופעם בכתובת מניסה 24) שעל המאיאנדרוס באסיה הקטנה, שבה מנדב מי שהוא בניין — בית-כנסת כנראה — τῆ συναγωγῆ καὶ λαῶν Θεογένου Δωσίθεου [τῆ περὶ] לעם ולכנסת שטיב דוסיתאוס בן תיאוגנוס. אין להטיל כל ספק בשייכותה של הכתובת לענייני היהודים, אף-על-פי שהביטויים בלתי-רגילים. המלה σύννοδος משמשת במקום συναγωγή, כנראה. הקהילה נקראת בשם (העם) 25).

נשוב לנוסח הברכה שבכתובות לאריסה: בשם λαός מתכוון המשתמש בו הן לעם היהודי בכללו והן לחלקו המאורגן באותה קהילה שבה הוא חי; כי מתוך שהוא חי בקרב הקהילה הוא יושב בתוך עמו, ובייחוד כשהוא דר בגולה. לרגל פטירת הנפטר והאסון הזה הוא מברך את העם כולו ואת הקהילה גם יחד שיחיו בשלום. בשום פנים

19) על מציאות πατὴρ או μήτηρ של בית-הכנסת (τῆς συναγωγῆς) ר' פריי, קורפוס,

ע' XCV ואילך.

20) ר' Krauss, *Synag. Alttertuermer*, S. 112; וכן Juster א', ע' 414, ה' 8.

21) הביטוי ריש-עמא בבלי סוכה ל"ח, ע"ב, אין לו כל קשר אל התואר; אולם ר' קראוס,

שם, ע' 181 ו-243. במקום הזה לא מדובר בכלל על תואר מסויים כזה.

22) ר' Judeich, *Alttertuermer von Hierapolis*, *JDAI* IV, *Ergaenzungsheft*, 1898,

S. 96 ff., no. 69.

23) חומר נוסף על המלה λαός נמצא בספרו של קראוס, שם, ע' 112; שירר, ג', ע' 73;

ג' וסטרי, שם, ע' 416, ה' 3.

24) ר' *MDAI* (Athen. Abt.) Bd. XXIII (1897), S. 484.

25) אשר לפירוש הכתובת ממנטיניאה, יש לעמוד על פרט אחד. יש ספק אם διὰ βίου שייך

ל-λαοῦ πατὴρ, ואם אין להפסיק בין שתי קבוצות מלים אלה ולפרשן כשני תארים. המלים διὰ βίου משמשות בלי כל תוספת כתואר כבוד, כמוכן הכוונה לארכון לכל ימי חייו; השווה פריי, מס' 503;

398; אם נכון הדבר, יש לפנינו; אבי הקהילה וארכון לכל ימי החיים.